

Szavakba zárt lélek

Nyelv és pszichológia

Kérdések, elvek, tények

1. Vajon igaz-e a közmondás, miszerint „éhes disznó makkal álmodik“?

Freud, a pszichoanalízis megeremtője, aki elsőnek tekintette az álmokat tudományos vizsgálatra méltó jelenségeknek, messzemenő túlzással minden álmot vágyteljesítő álmoként magyarázott. Felfogásának igazolására többek között a fenti közmondásra is hivatkozik. Ma már elfogadott tény, hogy az álmok jelentős részében szükségletek, kívánságok, vágyak tükröződnek, s ezt a felismerést tartalmazza az idézett közmondás is, de bölcs óvatossággal és képletesen csak annyit mond: erőteljes vágyak vágyteljesítő álmokat hoznak létre. Ami tény.

A közmondások, szólásmondások, szállóigék talán a legközvetlenebb bizonyítékai annak, hogy a nyelv nem egyszerűen kommunikációs eszköz, amennyiben a társadalom (tágabb értelemben az emberiség) történelmileg kialakuló élettapasztalata is felhalmozódik, kikristályosodik és sűrűdik benne, s a kollektív tapasztalat sajátos nyelvi formákban és tartalmakban rögzül.

A pszichológiában először a pszichoanalitikus irányzat kísérte meg messzebbmenően hasznosítani a nyelvi formákba szilárdult egyéni és kollektív pszichológiai tapasztalat megvilágító erejét (s nemcsak a közmondásokra és szólásmondásokra való hivatkozást használta föl mint érvelési eljárást), ugyanakkor lehetővé tette annak felismerését, hogy a fordított út is járható, vagyis a nyelvpszichológiai elemzések, többek között a közmondások, szólásmondások, szókapcsolatok, szóösszetételek, szavak stb. pszichológiai analízise mindenkor alkalmas és kiindulópontot kínál a pszichológiai kutatásokhoz.

Érdeemes tehát a nyelvben tartósított pszichológiai megfigyelésekből kiindulva föltenni a kérdést: *igaz-e*, hogy „aki hallgat, bölcs marad“, hogy „a tett halála az okoskodás“, hogy „a megosztott öröm kétszeres öröm, a megosztott bánat fél bánat“ stb.?

2. „Ha a gyermek tüzzel játszik, éjjel az ágyba vize!“ — tartja a gyermekeket figyelmeztető-fenyítő szólásmondás. Bízunk a népi bölcsességben, s fogadjuk el, hogy ez nem lehetetlen. De továbbmenve azt is meg kell vizsgálnunk: hogyan lehetséges?

Ez esetben is egy pszichológiai jellegű megfigyelésről van szó, ami lehet ténymegállapítás, tehát *igaz*, de a pszichológus számára a tény *pszichológikája* is fontos. A nyelvi formában (szólásmondásban) rögzült tapasztalatot most is a nyelv kínálja elemzésre, de ezt az elemzést nem várhatjuk el a nyelvtudósoktól vagy a néprajzkutatóktól, mert ők a pszichológustól várják a ténymagyarázatot — ha egyáltalán várják. A pszichológust mégis kell hogy érdekelje ez a kérdés legalább annyira, mint bárkit, akinek az érdeklődését felkelti, és bizonyára akadnak ilyenek ebben.

A fenti szólásmondás nem utal szabályszerűsége, csak lehetősége. Különösen a falun élő gyermekek játszadoznak gyakran a tüzzel úgy, hogy azt vizeletükkel is eloltják. Az erőteljes nappali ingerek, élmények rendszerint álomban is felidéződnek, előjönnek, s a tűz ilyen ingert és élményt jelent a gyermek számára — különben nem vonzaná játéokra. Érthető, hogy az álomban látott tűz társítás révén ugyancsak reflexszerűen ingerelheti vizeletre.

Ez a szólásmondás nem mindenütt ismeretes a magyar nyelvterületen. A kalotaszegi Mákón sepregetés közben kergetik el a gyermeket a seprű útjából azzal, hogy menjen el onnan, mert különben éjjel az ágyba vize.

Újabb szólásmondás, újabb pszichológiai tény, amelynek pszichológikája után csak az kérdez, aki a nyelvből kiindulva elmélkedik és kutat.

3. „Jó szerencsét!“ — hangzik a bányászok hagyományos köszönése, és nem kell sokat gondolkoznunk azon, hogy miért köszönnek így egymásnak a föld belsejébe, a még ma sem teljesen veszélytelen bányamélyekbe naponta alászálló emberek.

Abból a sokat emlegetett megállapításból kiindulva, miszerint a nyelv létrejötté az emberek közlési és kapcsolatteremtési szükségletéből fakad, azt mondhat-

juk, hogy a *köszönés* az emberi kapcsolatteremtésnek és e kapcsolatok fönntartásának egyik legtisztább nyelvi formája. Mint nyelvi formában megnyilvánuló pszichológiai és (egyben) szociális gesztus a köszönés nemcsak változatos alkalmakhoz kötött („Jó estét!“, „Jó reggelt!“, „A viszontlátásra!“), hanem társadalmi körök, rétegek stb. szerint is eltérő meg történelmileg is változó viszonyulások kifejezője („Erőt, egészséget!“, „Adjon Isten!“, „Mély hódolatom!“, „Alázatos szolgálja!“, „Pá!“, „Szervusz!“, „Szia!“, „Jó szerencsét!“).

A kijelentő (vagy: bejelentő) típusú köszönés esetében nyilvánvaló, hogy egy tényleges cselekvést helyettesít, amely így el is maradhat („Kezét csokolom!“, „Üdvözlöm!“). A kérdéssel köszönés mindig érdeklődés („Hogy vagy?“, „Mi újság?“), bár ez többnyire nem valódi érdeklődés, amint az amerikaiak szokásos bemutatkozó (még csak nem is kérdő hangsúlyú) „Hogy van...“ köszönése sem az. A jót kívánó köszönés sok mindenre vonatkozhat, de az a lényege, hogy jókívánság (lásd: „Minden jót kívánok!“), amiről csak a halászok és vadászok hiszik, hogy függ tőle valami. (Feltehetőleg a primitív népek is így hitték-hiszik.) Európában minden köszönés már csak pusztá gesztusnak számít, s bár konkrét nyelvi változatai is sajátos viszonyulási formákat (gondolkodásmódot, magatartást stb.) sejtetnek eredetükben, mint nyelvi kommunikáció pszichológiailag nem annyira érdekesek. A köszönés általában vizsgálendő mint gesztus, amely pszichológiai szükségletből is ered, mai funkciója pedig a pszichológiai ráhatás. Igaz, hogy erkölcsi megilletmáni normatív jellege figyelmeztet szociális szükségletű eredetére és funkciójára is, de erkölcsösnek és illemtudónak mutatkozni a köszönés által — ez is értelmezhető pszichológiai hatáskeltésként.

A nyelvi formákban (pontosabban: így is) megnyilvánuló pszichoszociális eredetű és funkciójú gesztusok közül a *vigasztalásban* lehet (és van) sokkal nagyobb pszichológiai jelentősége a *kommunikációs tartalomnak*. A vigasztalás mint a tartalmától elvonatkoztatott (üres) nyelvi gesztus csak olyankor jön számításba, amikor a pszichológiai befolyásolás fő eszköze nem a nyelvi kommunikáció, amikor a vigasztaló személyisége és másfajta cselekedetei fontosabbak, jelentősebbek, mint szavai. Ilyenkor az „Öszinte részvétem!“ részvétnyilvánításkor, a „Bocsáss meg!“ bocsánatkéréskor, a „Vigasztalódj!“ általában vigasztalások semmitmondó nyelvi gesztusa is elegendő, mert nem ez biztosítja az eredményt, s a másfajta gesztusokon és jelentéseken alapuló vigasztalást nem is helyettesítheti. Mivel a tartalomtól függően minden nyelvi kommunikáció alkalmas a pszichológiai befolyásolásra, kialakultak a vigasztaló célnyelvi szövegtípusok is. Ezeknek a vizsgálata, a szavak útján történő vigasztalás elemzése elősegítheti a vigasz, vigasztalódás pszichológiai folyamatának és sajátosságainak a megértését.

Gyakran azzal igyekszünk megvigasztalni valakit, hogy fájdalmához hasonló fájdalmakról, az elkeseredéséről, bűjät-bánatát kiváltó eseményekhez, történetekhez hasonlókról számolunk be, amelyeket mi éltünk át, esetleg mások azonos élményeiből ihletődünk. Ez a fajta vigasztaló célnyelvi szövegtípus azon a feltételezésen alapul, hogy vigasztaló hatása lehet. Mi indokolhatja lélektanilag ezt a feltételezést?

Mások különféle ígéretekkel, biztatásokkal, kilátásokkal próbálunk vigasztaló hatást elérni. E két nagymértékben eltérő tartalmú szöveg azonos eredményre irányul. Milyen lélektani mozzanatok együttesére épülhet az azonos eredmény?

4. Nem szép dolog a *káromkodás*, de van: helyteleníthetjük, elítélhetjük, de létezik mint nyelvi jelenség, s mint ilyen értelmezhető és értelmezendő tény.

Rendszerint a művelt ember tart igényt arra, hogy ne cáromkodjék, és általában, aki nem cáromkodik, értékfölnyben érzi magát a cáromkodókkal szemben. A megállapítás úgy is igaz, hogy aki magasabb társadalmi, erkölcsi, műveltségi értékkrangot tulajdonít magának, többnyire kerüli a cáromkodást. Ezt a nyelvi viselkedést inkább illetlenségnek tekintjük, mint erkölcstelenségnek, így az a látászat keletkezik, mintha az illemtudásnak és illedelemességnek lenne a függvénye, ez pedig a magasabb társadalmi pozíció, rang, erkölcsi és műveltségi szint velejárája. Nincs egészen így, mert könnyen bebizonyítható, hogy nem az erkölcstelen, illemt nem ismerő vagy műveletlen egyén, hanem a dühös ember cáromkodik, s mindenkinek „kél kedve“ cáromkodni, aki igazán haragszik; legfeljebb az illendőségére, s a társadalmi rangjára, műveltségére ezen keresztül sokat adó egyén véli úgy, hogy nem méltó hozzá ez a nyelvi gesztus. Kerüli tehát, s másképpen éli ki haragját. Míg az egyik kerüli, a másik nem kerüli, de nem is ő találja ki: a cáromkodás a nyelvből jön nyelvére, s indulata szerint ösztönösen él vele.

Lényegét és eredetét tekintve a cáromkodás az *átok* és *átkozódás* pusztá nyelvi gesztussá silányodott és üresedett formája. A hiedelmekre és babonákra épülő hitvilágban, az ősi vagy primitív vallásokban az átok legalább olyan gyakori lehetett, mint a kereszténységben az áldás. A keresztény egyház és vallás, elítelve

az ősi típusú átkokat és átkozási szertartásokat (lásd még: kuruzslás, rontás stb.), kidolgozza a maga átokformuláit („Isten verje meg... rontsa meg... stb. a pogányt, a bűnöst stb.), sőt az átkozást imádkozással keverve szertartásként is megtartja (hadbainduláskor, csaták előtt, vagy akár az egyházból való *kiátkozás* formájában), de másfelől az átkozódást véteknek nyilvánítja úgy is mint a felebarát-nak rosszat-kívánást, úgy is mint Isten nevének „hiába való“, tehát „bűnös“ idézését. Az erőszakkal keresztény hitre térítettek részéről *nyelvi lázadás* is lehetett a keresztény isten nevének átokba foglalása, másrészt mindegy is lehetett haragos őstünknek, hogy melyik isten segítségét kéri ellenének, haragosának megrontására, ártalmára, elpusztítására.

Az átok volt az, ami a köztudatban bűnt, aztán erkölcstelenséget, majd illetlenséget jelentett, később egyfajta műveletlenségről árulkodhatott, majd mint a harag nyelvi kiélése, kinyilvánítása fokozatosan minden lényeges tartalomtól mentes, de eredeti értelmét mégis megőrző nyelvi gesztussá válik: káromkodássá. Mi József Attilának köszönhetjük e nyelvi viselkedés költői rehabilitációját: „Bogár lépjen nyitott szemedre, Zöldes / bársony-penész pihézze melledet. / [...] Száraz homokként peregjen szét arcod, / a kedves... (Magány). Fölvetődik a kérdés: miért lehet az átok, a szidalom és káromkodás a harag természetes velejárója és a kiéléseire alkalmas megnyilvánulás?

5. Boldogság szavunk elsődleges jelentése: egész lényünket betöltő örömmélny, a beteljesülés erőteljes érzelme, átérzése. Aki ilyesmit érez, az *boldog*, viszont aki nem boldog, az még nem feltétlenül *boldogtalan*, mert a *boldogtalanság* a boldogságnak nem csupán hiányát jelenti, hanem annak ellentétét: egész lényünket betöltő, rajtunk eluralkodó bánatot, lelki fájdalmat. De jelenthet mást is: az ügyefogyott, fogyatékos értelmű egyénre szokás azt mondani, hogy „*boldogtalan*“, sőt némi túlzással az alkalmoszerűen ügyetlenkedőre is rámondják: „Jaj, de *boldogtalan*!“ Miért, hogyan alakult ki a *boldogtalan* szónak ez a jelentése?

Nem jellemző minden érzelme, hogy dezorganizáló hatású, vagyis megzavarja a szervezet egyensúlyállapotát, s a környezettel való egyensúlyát is megbontja, de tény, hogy az erőteljes érzelmek ezt eredményezik (különösen a frusztrációs érzelmek: felháborodás, harag, düh, ijedtség, félelem stb.). A nagy öröm, boldogság is „elveheti az esztét“ valakinek pillanatnyilag, de a nagy bánat, *boldogtalanság* átérzésekor a viselkedés még célszerűtlenebb, még kevésbé adekvát lesz, s az illető „esztelenségeket“ követ el, sorozatos tévceszelekményeket — tehát több mint ügyetlenkedik, mintha fogyatékos értelmű, ügyefogyott volna.

Az etimológiájuk szerint egymásból eredő szavaknál feltehető, hogy az értelemváltozások logikusak, sőt az egymástól távol eső jelentések között is logikus összefüggés van. A szavak jelentését és jelentésváltozásait különböző történelmi-társadalmi tényezők határozzák meg (a *boldog* — *boldogság* — *boldoggá lenni* — *megboldogult* szócsoport esetében a *megboldogult* kifejezés azon a vallási felfogáson alapul, miszerint az ember a halála után lesz igazán boldog, s a keresztény egyházi szóhasználat honosítja meg ezt a kifejezést; azóta kizárólag az elhalálozottakat jelöljük vele, s nem azokat, akiket még földi életükben ér a boldogság), de pszichológiai megfigyelések, tapasztalatok is lehetnek alapjai az ilyen jelentésváltozásoknak és -változatoknak; ezek logikája így: pszichologika.

(A vizsgálódás kiindulópontja lehet az a kérdés is, hogy egyik-másik szavunknak *miért nincs* meg az a jelentése, amelyre a szó önmagában utal, de használata szerint nem tartalmazza? Például a *részvét* és *együttérzés* csak a fájdalomban, bánatban, elkeseredésben való részvétellel és együttérzésre vonatkozik, jöllehet egymás örömeiben is szoktunk osztozni, részt venni, s a hozzánk érzelmiileg közel állókkal jóban-rosszban „együtt-érzünk“. Mindkét kifejezés ráadásul *szármalmat* is jelent: *részvétellel*, *együttérzéssel* viszonyulni valakihez — szánni, sajnálni.)

Nyelvészeink szerint a *megtorlás* (bosszú) a *tor* (halotti *tor*) szavunkból ered. Feltételezhető, hogy e két egymástól távol eső értelem, jelentés között (pszichológiai összefüggés, átmenet van, és nem nyelvi véletlenség, hogy a *megtorlás* szavunk a *torból* ered.

6. Nem érezzük természetesnek a *zöld hideg* kifejezést, de egyből elfogadhatónak találjuk egyszerű megfordítását: *hideg zöld*.

Ha szavainknak nincs valóságfedezetük, vagy ellentmondanak a valóságnak, amelyre vonatkoznak, legfeljebb esztétikai hatáskeltésre alkalmasak (komikusak például), de egyébként furcsálljuk őket: *hegyes labda*, *édes citrom* stb. Közvetlenül tiltakozik ellenük *valóságérzékünk*, amelyre nagyon mégsem alapozhatunk, hiszen az *anyag mint energia* kifejezés ellen nemrég még éppúgy tiltakozhattunk (tiltakozott), mint Ptolemaiosz hívei a *keringő Föld* elve ellen. (Ajánlatosabb ezért valóságérzékünket a lehetséges—lehetetlen megítélésére alapozni, mint a létezik—nem létezik elbírálására. Mert lehet, hogy *édes citrom* nincs, de nem lehetetlen, hogy

van, vagy lesz; *hegyes labda* nincs ugyan, de lehet, hogy lesz; míg *négyszögű kör* biztos nincs, és nem is lesz, mert lehetetlenség.) Máskor *nyelvérzékünk* készlet méltatlankodásra: mi az, hogy *szagos keserűség*? *Keserű szag* van, *szúrós szag* is, *hideg zöld*, *kiabáló vörös* meg — talán — *félelmetes fehér* is lehetséges, de *szagos keserűség*, *meleg édesség*, *zöld hideg*, *fehér félelem*, s különösen *vörös kiáltás* nincs; mindez lehetetlenség, egyben nyelvi abszurdumok. Nos, ha nyelvérzékünk valóságérzékünkre épít, s ezért nem érezzük helyesnek ezeket a kifejezéseket, akkor nem nagyon bízhatunk meg tiltakozásaiban. Hiszen *szúrós szag*, *csípős íz*, *meleg sárga*, *keserű szag* stb. sem léteznek a szó szoros értelmében: nem a szag szúrja vagy csipi az orrunkat, hanem ugyanaz, ami szagérzetet kelt, egyúttal fájdalmat is okozhat az orr nyálkahártyájában, vagy torkunkban lecsapódva keserű írzetet vált ki; a csipés nyelvünkön nem írzet, hanem ugyanolyan fájdalomérzet, mint szemünkben a hagma szeletelések keletkező csipés; a színeket látni kell, hogy a vöröset, narancsszínt, sárgát melegnek, míg a kéket, lilát, sötétzöldet hidegnek érezzük, vagyis a színeknek nem csupán fizikai tulajdonságáról van szó, hanem (és elsősorban) a bennük meglévő képzet- és érzettársításoknak meg érzelmi tapasztalatoknak köszönhetően az említett szókapcsolatok, kifejezések. (A tűz narancssárga és meleg, az izzás vörös és forró, a nap sárga fényű és langyos, az éjszaka sötétkék vagy lila egű és hűvös, a víz kék vagy zöld és hűst, akár csak a zöld erdő árnya, a fehér lehet sivár és félelmetes.) Ezek tehát szubjektív valóságok, élmények, amelyek egyben az érzékelés objektív lehetőségeire is utalnak, s nyelvi kifejezéseiket is ezért érezzük helyeseknek. Így nyelvérzékünk mögött mégiscsak valóságérzékünk áll, amely azonban megbízhatóbb a lehetséges elfogadása tekintetében, mint a lehetetlenségek elleni tiltakozásában. Mert *szagos keserűségről* nem beszélhetünk ugyan, de *meleg édességről*, *fehér félelemről*, *zöld hidegről* igen. Elég, ha arra gondolunk, hogy az *édesség* és *savanyúság* már fogalmuk rangjára emelkedett írzetek — képletes értelemben a *keserűség* is — (a meleg tejben oldott csokoládé *meleg édesség*), a franciák közhelyszerűen használják a sápadást előidéző *fehér félelem* kifejezést, és van, aki szereti nyáron a hajnali mező *üde zöldjét*, amikor a tó vizének *sötétzöld hidege* még visszariaszt a fürdéstől.

A szépirodalom hozzászoktatott a sokféle szokatlan, de lehetséges látásmódhoz, s nem kizárt, hogy adott esetben a *vörös kiáltás* kifejezésen sem hökkenünk meg, ha az író egyéni látásmódját sikerül megértenünk, átérezzük és elfogadjunk (ami még nem jelent feltétlenül „parttalan realizmust“).

Emellett a pszichológiai tartalmakra utaló megszilárdult, vagy nyelvérzékünk által közvetlenül jóváhagyott szókapcsolatokat, jelzős szerkezeteket, kifejezéseket a kollektív jellegű valóságismeret s a közös élménytudat teremti meg, tartja életben, és fogadtatja el velünk. Ez a nyelvünkben rejlő kollektív „empíria“ feltétlenül értékesíthető gazdagságot jelent, és tudományos megbízhatósága sem alábecsülendő.

A nyelv pszichológiai kutatásának lehetőségeiből körvonalaztunk néhányat annak az elvnek az alapján, hogy a nyelv mindennapi alkalmat, kiindulópontot és változatos tényeket kínál a pszichológiai jellegű kérdések és válaszokértékek számára.

A nyelvtudós, akit kísért a tudományosság címkéjével hirdett pozitivisták szemlélet, s ennek jegyében megelégszik a tények rögzítésével és leírásával, idegenkedni fog az ilyenszerű nyelvelemzéstől, ahogy a spekulációktól (valójában a logikus hipotézisektől) túlzottan tartózkodó vagy rettegő pszichológusok is idegenkedhetnek az ilyenszerű pszichologikától (főleg, ha kizárólag az experimentumokra esküdtek föl). Am a tudományosság egyetlen lényege az igazság, ismereteink egyezése a valósággal, amelyet megismerünk (de amelyet éppen azért kutatunk, mert nem ismerünk minden vonatkozásában), s a megismerés számos útja közül a logikus gondolkodás nemcsak az egyik járható út, hanem minden esetben a legfontosabb, néha pedig az egyetlen, amelyen elindulhatunk.

Gondolataink logikusságának mércéje a valóság logikája, amiről annyit biztosan állíthatunk, hogy nemcsak a tényeket, hanem a tények közötti összefüggéseket és értelmüket is magában foglalja. Ezért a feltárássukra irányuló bármely próbálkozás ér annyit, mint a tényeknél való megtapadás vagy a „jelentéktelen“ tényeket mellőző magatartás, még akkor is, ha az elmélkedés téves eredményhez vezet csak apró igazságokhoz vezet el.